

როზეტა გუჯეჯიანი

ისტორიული მემკვირვების შაქტები ქალაქ ართვინსა და მის მიმდებარე ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიაზე

ისტორიული ნიგალის ხეობა რამდენიმე დიდი და პატარა ხეობისაგან შედგება. ამ ნაშრომში განხილულია ქალაქი ართვინისა და მდინარე ჭოროხის მარჯვენა და მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ტრადიციული ქართული თემებისა და მათში მოქცეული სოფლების შემდეგი გეოგრაფიული არეალი: **ჭოროხის მარჯვენა სანაპირო: ებრიკა, ადაგული, ირსა, ბეშავრი, კვარცხანა, სინკოთი, ვაზრია, ვარაჭკანი, სვეტი (ნიგალისხევი, სვეტი ბრი), აგლახა, თოლგომი, დოლისყანა. ჭოროხის მარცხენა სანაპირო: ორჯი, ტრაპენი, დამფალი, თხილაძე//თხილაზორი, ავანა, ქართლა, ომანა, ნაჯვია, ხატილა (ხატილასწყალი), ართვინი, მამაწმინდა, იშხაბილი, ცრია (სირია), ორჯოხი, მელი (მელოსწყალი).**

ზემოთ დასახლებულ პუნქტთაგან დღეისათვის ქართული იდენტობა და დედაენის ცოდნა თითქმის დაკარგულია **ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროს** შემდეგ ისტორიულად ქართულ თემებში, რომლებიც სხვადასხვა სოფლებისაგან/ / მაჰალეებისაგან შედგება: **ბეშავრი, კვარცხანა, სინკოთი, ვაზრია, ვარაჭკანი, სვეტი (ნიგალისხევი, სვეტი ბრი), აგლახა, თოლგომი, დოლისყანა. მარცხენა სანაპიროს შემდეგ სოფლებში: ომანა, ნაჯვია, ხატილა (ხატილასწყალი), მამაწმინდა, იშხაბილი, ცრია (სირია), ორჯოხი, მელი (მელოსწყალი).**

მაგრამ **ქართული იდენტობა და დედაენის ცოდნა შემონახულია** ქალაქ ართვინსა და მის გარშემო არსებულ ქართველი მოსახლეობით დასახლებულ შემდეგ ტრადიციულ სოფლებში: **ჭოროხის მარჯვენა სანაპირო: ებრიკა, ადაგული, ირსა, ბეშავრი, კვარცხანა; ჭოროხის მარცხენა სანაპირო: ორჯი, ტრაპენი, დამფალი, თხილაძე/ /თხილაზორი, ავანა, ქართლა.** ამ სოფლებში ჯერ კიდევ არის შემონახული ისტორიული მემკვირვების ზოგიერთი ფაქტი. ამავე დროს, აღსანიშნავია, რომ ქალაქი ართვინი ამჟამად ბევრი ეთნიკურად ქართველით არის დასახლებული და იქ, ისევე როგორც ქალაქ ბორჩხაში, სრულიად შესაძლებელია კომუნიკაცია ქართულენოვანი სტუმრისათვის.

ართვინისა და მის გარშემო მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე არსებულ ტერიტორიას ქართული საისტორიო წყაროებით თავდაპირველად **“ნიგალი”**, ხოლო შემდგომ **“ლიგანი”** ეწოდებოდა. **“ლიგანის ხევი”** მოიცავდა ვრცელ ტერიტორიას ამჟამინდელ ართვინის ვილაიეთში (თურქეთის რესპუბლიკა) და მცირე ნაწილს დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე (ხელვაჩაურის რაიონი).

უძველეს ქართულ საისტორიო წყაროებში **ნიგალი** პირველად მოიხსენიება ადარნასე ბაგრატიონთან დაკავშირებით, შემდეგ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში და ა. შ. (ქართლის ცხოვრება, 1955). ვახუშტი ბაგრატიონი რამდენიმეჯერ იხსენიებს ნიგალს **“ლიგანის”** ფორმით, სხვადასხვა ისტორიულ სიუჟეტთან დაკავშირებით (ქართლის ცხოვრება 1973, გვ. 129; 249; 696), ასევე, **“საქართველოს გეოგრაფიაში”** ვრცლად აღწერს **ლიგანის საზღვრებს**: **“ჭოროხის მდინარის აღმოსავლეთის კიდეზედ, არს ართვანი, ქალაქი მცირე. მოსახლენი არიან ვაჭარნი. და ამ ართვანის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს საზღვრამდე, ჭოროხის ხეობის იმიერი და ამიერი იწოდების ლიგანის ხეობად. და არს ეს ლიგანის ხეობა”** (ვახუშტი, 1941, გვ. 136). ოსმალურ პირობებში ლიგანს **“ლივანა”** დაერქვა და იგი ადმინისტრაციულად **“ლივანას სანჯაყში”** შედიოდა. ოსმალურ წყაროებში ამ ტერიტორიას ძირითადად, **“ლივანა”** ეწოდება, მხოლოდ იბრაჰიმ ფეჩევი **“ლივანას”** სახელით მოიხსენიებს (ი. ფეჩევი, 1964, გვ. 102).

სახელწოდებები **“ნიგალი”, “ლიგანი”, სამწუხაროდ, გამქრალია ადგილობრივ ქართველთა ისტორიული მეხსიერებიდან.**

ექვთიმე თაყაიშვილის მიხედვით, **“კლარჯეთში შედიოდა თვით კლარჯეთი, ვიწრო მნიშვნელობით ამ სახელისა, შავშეთი, იმერხევი, ნიგალისხევი და, უნდა ვიფიქროთ, აჭარაც. ნიგალისხევი განცალკევებული ხევი კი არ იყო, არამედ ეს სახელი ეწოდებოდა თვით ჭოროხის ბასეინის ნაწილს, თვით ჭოროხის ხეობას, რომელიც დაახლოებით უდრიდა ართვინის “ოკრუგის” ტერიტორიას და შეიცავდა ორივე ნაპირს ჭოროხის მდინარისა... სახელი ლიგანისხევი ოსმალებმა ლივანედ ანუ ლივანად შეცვალეს... კლარჯეთში შედიოდა კიდევ ეგრი... ეს უდრის ეხლანდელს სოფელ ერგის-ს ანუ ერგეს, ჭოროხის პირზე, ათი კილომეტრის სიშორით ზღვიდან. ამ ადგილას ჭოროხი გამოდის ვიწრო ხეობიდან, ქმნის ფართო კალაპოტს და მიმდინარეობს კახაბერის დაბლობში. აქ თავდებოდა ნიგალის ხევი და იწყებოდა ეგრი”** (ე. თაყაიშვილი, 1991, გვ. 197-199).

ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ შეკრებილი მასალით, **“ართვინს იქით კი, ანუ ბერთას სამზღვრიდან კლარჯეთი დაიწყებოდა. დღეს აქეთ კლარჯეთის ხსენება არავინ იცის, ყველა ლივანას უწოდებს ამ ადგილებს. ყველა ეს ადგილები ძველად საქართველოს მკვიდრს საკუთრებას შეადგენდა; აქ ქართველთ ტომით იყო მოფენილი, ლივანის დაბა, ართვინიც, ქართველთა მეფეთაგან იყო გაკეთებული; ეს ადგილები ძველადვე დადგა წარმატების გზას, აქაურნი ქართველნი აღრიდგანვე შეეჩვივნენ მწიგნობრობას, ხელოსნობას, მეცნიერების მიყოლას და ღვთისმეტყველებას... ამათ ღიღხანს იბრძოლეს ქართველების გულისთვის პირისპირ ოსმალებთან, მაგრამ უკანასკნელ ესენიც იძლივნენ”** (ზ. ჭიჭინაძე, 2004, გვ. 17).

ქართული წყაროების მიხედვით, ტაო-კლარჯეთის ეს ნაწილი ეპარქიულად **ანჩელ ეპისკოპოსს** ექვემდებარებოდა. **“ანჩელის სამწყსო: სამწყალს აქეთი სანცხას და ოპიზას შუა დახატულა, იმას ქვემოთი ნიგალის ხევი, გაღმა და გამოღმართი გონიას სამზღურამდინ”** (დ. ბაქრაძე, 1987, გვ. 75-76).

ისტორიული ნიგალის//ლიგანის ერთი მცირე ნაწილი ამჟამადაც საქართველოს რესპუბლიკის ფარგლებში, ხელვაჩაურის რაიონშია მოქცეული.

ზედა კიჩნათი, მაჭახლისპირი, გვარა, შუშანეთი, კობალეთი - მდინარე ჭოროხის მარჯვენა, ქვემო მარადიდი, მირვეთი, ძაბლავეთი - ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე (ი. სიხარულიძე, 1985; ე. ბერიძე, 2009, გვ. 9).

ისტორიულ მეხსიერებაში დიდი ადგილი უკავია ტკივილიან მოგონებას იძულებით გათიშული ქართული სოფლების შესახებ.

ლიგანის ხეობის **გამუსლიმების ისტორიის** შესახებ მოთხრობილია ზაქარია ჭიჭინაძის წერილებში. ერთ-ერთი ჩანაწერის მიხედვით, “ართვინელნი დიდად მაგრობდნენ და ამიტომ ოსმალსაგან დიდძალი ჯარის კაცი იქმნა მოგზავნილი და ამ ჯარის კაცებმა ქრისტიანობის გულისთვის 1400 ქართველს მოსჭრეს თავი და ეს თავები ჭოროხში ჩაყარესო. აქეთ ბევრ მოხუცებულთ ახსოვთ გაგონილი ამბავი, რომ ქრისტიანობის გულისთვის ერთ დროს ქართველთ 1400 კაცს მოსჭრეს თავიო. მოხუცებულთა ფიქრით ეს უნდა მომხდარიყო 1740 წლებში” (ზ. ჭიჭინაძე, 2004, გვ. 21).

ზაქარია ჭიჭინაძის მასალით, მეცხრამეტე საუკუნის 40-იან წლებშიც კი **თხილაზორის თემის** მოსახლეობის ერთი ნაწილი ქრისტიანობას ინარჩუნებდა (ზ. ჭიჭინაძე, 1915, გვ. 32-36).

საერთოდ, ცნობილია, რომ **თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში: ისტორიული (სოციალური, კოლექტიური) მეხსიერების ფაქტებს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს.** გამუსლიმების ისტორიის ეტაპები მხოლოდ ფრაგმენტული სახით არის შემონახული აქაურ ქართველთა შორის, თუმცა თითქმის ყველგან ადასტურებენ, რომ ქართველები დიდხანს ინარჩუნებდნენ ქრისტიანობას. საგულისხმოა, რომ მეცხრამეტე საუკუნის აღწერილობებისა და ქალაქ ართვინში მცხოვრებ კათოლიკეთა და სომეხთა დახასიათებისას იკითხება მათი ქართული წარმომავლობის ამსახველი ინფორმაცია (რ. გუჯეჯიანი, 2009; რ. გუჯეჯიანი 2011-ა; რ. გუჯეჯიანი 2011-ბ).

ისტორიულ ფაქტთაგან აღსანიშნავია ამა თუ იმ სოფლის დაარსებასთან, ტობონიმთან, ციხეების, ხიდებისა და აბანოების აგებასთან, ეკლესიებისა და ნაეკლესიარებთან, წყაროების “ამოფეთქვასთან”, არხებისა და გზების გაყვანასთან დაკავშირებული საისტორიო გადმოცემები, შემონახულია მასალა ოსმალეთისა და რუსეთის ომების დროს ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მომხდარი ბრძოლების შესახებ, რუსეთის არმიის მიერ ჩადენილი არაერთი სისასტიკის ამსახველი ამბავი, სომეხთა მიერ ქართული სოფლების რამდენიმეგზის აოხრების ისტორიები. ცალკე გამოიყოფა სიუჟეტები, რომლებშიც მოთხრობილია ქართველი ქალების მშობლიურ მხარეებთან განსაკუთრებული მიჯაჭვულობისა და სამშობლოსთან განშორებით გამოწვეული მძაფრი ნოსტალგიის შესახებ. საინტერესოა ე. წ. ზიარეთობასთან დაკავშირებული ტრადიციები, მოყრიანობის ხსოვნა, ზოგიერთ დღემდე არსებულ ხალხურ დღეობათა დაარსების ისტორიები, რომელთა შორის აღსანიშნავია ხსოვნაში შემონახული (დღეისათვის გამქრალი) საახალწლო რიტუალების ამსახველი მასალა და სხვ. (რ. მალაყმაძე, 2008; რ. გუჯეჯიანი, 2009; რ. გუჯეჯიანი, 2011-ა; რ. გუჯეჯიანი, 2011-ბ).

ლიგანის ხეობა და ქალაქი ართვინი აღწერილია **გიორგი ყაზბეგის ნაშრომში “სამი თვე თურქეთის საქართველოში”**. გიორგი ყაზბეგმა ისტორიული საქართველოს ამ ნაწილში იმოგზაურა 1874 წელს. ამ დროისათვის ისტორიულ ნიგალის ხეობას უკვე **“ლივანა”** ერქვა. “ჭოროხისა და არტანუჯ-

ჩაის შეერთების წერტილში გზა მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთისაკენ და ჭოროხის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით მიდის... შორს მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მიდამოების ნაცრისფერ ფონზე მედიდურად მოსჩანს მწვანე მინდორი - ესაა სოფლების - **ცრიასა და ორჯოხის** ბალები. გამცილებელმა აგვიხსნა, რომ ამ სოფლებში ლივანის საუკეთესო ყურძენი ხარობსო. ჩრდილოეთით, ერთი საათის სავალზე ჩვენ შევჩერდით **ოქროსწყალის** სადგომში. აქედან ჩვენს წინ გადაიშალა **ართვინის** მოქათქათე სახლები. ყოველ ნაბიჯზე სულ უფრო წშირად ეხვდებოდით ურმებს. მალე მივალწიეთ მუშათა ქალაქს, რომელიც წარმოდგენილია თურქეთის არმიისათვის ჩვეულ კონუსისებრ კარგებით. ამას იქეთ ახალი გზით გასავლელი აღარაა. ჩვენ ძველ გზაზე გადავუხვიეთ და მკვეთრი დაღმართით ართვინისაკენ გავწიეთ.. ჩვენსა და ქალაქს შორის მდორედ მიედინებოდა მღვრიე ჭოროხი... **ართვინის ხიდს თაღის ერთი ბოლოთი ეყრდნობა დაკიდული კლდის ძირს, რომელზეც ძველი კოშკი დგას.** თვით ხიდი სამი ნაბიჯის სიფართისაა და მკვრივი ფიქალის ფილებითაა დაფენილი. ხიდს იქეთ ზეთისხილის ხეებს შორის იწყება ძალზე მკვეთრი აღმართი, რომელიც ვიწრო და ქუჩყიანი ქუჩებით ქალაქში შედის. ჩვენ ართვინის ცენტრის ყავახანაში, ჭოროხის ხიდიდან 1500 ფუტით მაღლა გავჩერდით (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 107).

ამ დროისათვის ქალაქ ართვინის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი არაქართველი გახლდათ, მაგრამ **მუსლიმებად მითიფებულთა შორის თითქმის ყველა ქართველი უნდა ყოფილიყო**, ასევე, გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ კათოლიკე და გრიგორიან მოსახლეობაშიც ერთი ნაწილი ეთნიკური ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ.

დედაენის გავრცელების შესახებ გიორგი ყაზბეგი შემდეგ ინფორმაციას გვაწვდის: **“ქართული ლაპარაკი ართვინში იშვიათია, სამაგიეროდ გარეუბნებში თითქმის ყველა ქართულად ლაპარაკობს”** (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 110).

საინტერესოა ამავე, 1874 წლის **ქალაქ ართვინის რელიგიური სიტუაციის აღწერილობა**: “სულ ქალაქში 2000 სახლია, რომელთაგან 100-მდე სომეხ გრიგორიანელებს, ხოლო 600 სომეხ კათოლიკეებს, დანარჩენი მაჰმადიანებს ეკუთვნის (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 109).

გიორგი ყაზბეგმა დაათვალიერა ართვინი და შეეცადა რელიგიური სიტუაციის უფრო ღრმად გარკვევას: “ქალაქის დათვალიერება ეკლესიით დავიწყეთ. ჩვენთან ყველაზე ახლოს იყო გრიგორიანული. იგი 60 წლის წინ ძველის ნანგრევებზე აუშენებიათ. ეკლესიაში ჩვენ მნიშვნელოვანი ვერაფერი ვნახეთ, **გარდა ერთი ქართული სახარების ხელნაწერისა. ეს ძალზე ძველი წიგნი მოიცავს ფსალმუნებსა და ძველ ქართულ ქორნიკონს.** წიგნს გვერდებზე აქვს მოგვიანო პერიოდის მინაწერები... სახარებაზე ვერცხლის ძეწკვით მიმაგრებულია ვერცხლისავე ჭვარი, რომელზეც არის ნახევრადწაშლილი ქართული წარწერა... “ღ მარია”. ჩვენ ვერ შევძელით დაწვრილებით გავცნობოდით ამ წიგნს, რადგანაც გადაწყვეტილი გვქონდა მისი შექენა. ვერ ვიყიდეთ. მღვდელმა გვითხრა, მართალია, ეს წიგნი მას არ სჭირდება. მაგრამ ეკლესიიდან მისი გაცემის უფლება არა აქვს, თუ სტამბოლიდან აო მისცემენ ხებართვას” (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 111).

ზემოთ მოტანილი ინფორმაცია მრავალმხრივია საგულისხმო: ეკლესია “60 წლის წინ ძველის ნანგრევებზე აუშენებიათ. ეკლესიაში ჩვენ მნიშვნელოვანი ვერაფერი ვნახეთ, გარდა ერთი ქართული სახარების ხელნაწერისა”. ბუნებრივია, ქართული სახარება მართლმადიდებელ ეკლესიაში იქნებოდა დაცული, მრევლის კონფესიურობის შეცვლასთან ერთად, ჩანს, ეკლესიაც სომხურ-გრიგორიანულად გადაკეთდა, რისი არაერთი მაგალითიც გვქვს მესხეთსა და ტაო-კლარჯეთში. ამ დასკვნისაკენ გვიბიძგებს გიორგი ყაზბეგის შემდეგი ინფორმაცია: “სომეხ-გრიგორიანი ხუტევისაგან ჩვენ გავიგეთ, რომ ზოგჯერ ართვინში ძველი სახარების წასაკითხად მოდის ერთი ქართველი მღვდელი, რომელიც პარხლის მახლობლად, ქალაქიდან 20 საათის სავალზე ცხოვრობს. იქ ჯერ კიდევ არის რამდენიმე ქართული ოჯახი, რომლებიც მართლმადიდებლურ აღმსარებლობას მისდევენ” (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 112). მოგვიანებით გიორგი ყაზბეგი ტაოში გადადის და აფიქსირებს პარხლისწყლის ეთნიკურ ქართველთა შორის ჯერ კიდევ მცხოვრები ქრისტიანების ყოფას: “აქ, საყოველთაო მაჰმადიანობის პირობებში, შემორჩა მართლმადიდებლური აღმსარებლობის რამდენიმე ქართული ოჯახი. ეს ფაქტი სრულ ყურადღებას იმსახურებს. ქრისტიანული აღმსარებლობის ოჯახთა რიცხვი ხუთს უდრის, მაგრამ, ამბობენ, რომ აქ კიდევ არის 80-მდე ფარული ქრისტიანი, აქაურ ქრისტიანულ თემს ჰყავს თავისი მღვდელი, რომლის ხარისხი ღებრაძეთა გვარის სამემკვიდრო საკუთრებად დარჩა. ამ გვარის ახლანდელმა წარმომადგენელმა, 60 წლის მღვდელმა თავისი სამწყსო უკვე გადასცა თავის შვილს, რომელიც ხელდასხმულია ახალციხეში. სამწუხაროდ, მამა-შვილი მცირე მცოდნენი არიან, ამიტომ ვერ შეძლეს ჩვენთვის რაიმე საინტერესო ეცნობებინათ” (გ. ყაზბეგი, 1995, გვ. 146-147).

ვეგენი ვეიდენბაუმის დაკვირვებით, 1878 წლისათვის “ზოგიერთ ადგილის მკვიდრთ ბრწყინვალე დღესასწაულის წინ ჩვეულებად აქვთ უძველესი ეკლესიების ნანგრევების მონახულება და იქ ანთებული სანთლების დადგმა” (ე. ვეიდენბაუმი, 2005, გვ. 54).

ართვინში სომეხთა ეთნიკური ჯგუფის ჩასახლების ისტორიის შესახებ მოგვითხრობს ვეგენი ვეიდენბაუმიც (1878 წელი): “ართვინელი სომეხები სრულებით არ იცნობდნენ თავიანთ ისტორიას. მხოლოდ ის გვითხრეს, რომ წარმოშობით არიან ... ანისიდან; შემდეგ დასახლდნენ მურღულის-წყალზე, ხოლო აქედან გადავიდნენ ართვინში” (ე. ვეიდენბაუმი, 2005, გვ. 68).

ბუნებრივია, ე. ვეიდენბაუმის მასალა განამტკიცებს სომეხთა აქ გვიანი შუასაუკუნეების მიწურულს მოსულობის აზრს. სწორედ ამ დროით თარიღდება მათ მიერ ქართული ეკლესიების (რომელთაც მრევლი თითქმის აღარ ჰყავდათ) სომხურ-გრიგორიანულად გადაკეთება.

1878 წელს ოქტომბერ-ნოემბერში ისტორიული ნიგალი შემოიარა **ვეგენი ვეიდენბაუმი** (1845-1918). ე. ვეიდენბაუმის მოგზაურობის დროისათვის ართვინის მხარე უკვე შეერთებული ჰქონდა რუსეთის იმპერიას. ჩვენთვის განსაკუთრებით საგულისხმოა მკვლევრის დაკვირვება და რეკომენდაცია

სახელმწიფო მოხელეებისადმი: **“იქ, სადაც თურქულს ვერ გებულობენ (ჯერ კიდევ არის ასეთი ადგილები), რასაკვირველია, ხმარებაშია ქართული ენა. მაგრამ იქაც, სადაც ხალხისთვის თურქული გასაგებია, ოფიციალურ ენად, მე მგონი, უნდა იყოს ქართული. არ უნდა გავიმეოროთ ის შეცდომები, რაც დავუშვით, 1829 წელს ახალციხის მაზრის შემოერთების შემდეგ. მაშინ ჩვენ არ ვიცოდით, ან დაგვავიწყდა, რომ ამ მაზრაში ბევრი გამუსლიმებული ქართველი იყო, მათ თურქებად მივიჩნევდით და მიემართავდით თურქულად”** (ე. ვეიდენბაუმი, 2005, გვ. 54).

რასაკვირველია, ვეიდენბაუმის რეკომენდაცია არ იქნა გათვალისწინებული ხელისუფლების მიერ. მთელი იმ ხნის განმავლობაში (ყარსის ხელშეკრულებამდე), რაც რუსეთის იმპერია აკონტროლებდა ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ამ ნაწილს, ხელისუფლებას ადგილობრივი მოსახლეობის მუშაჯირობისაკენ წაქეზების გარდა, არაფერი გაუკეთებია მუსლიმ ქართველთა კულტურის გადარჩენისა და მათი შემდგომი ინტეგრაციისათვის.

მუშაჯირობის ტრაგიკული პერიპეტეების შედეგად ქალაქი ართვინიდან და მისი მიმდებარე ეთნიკური ქართველებით დასახლებული ტერიტორიიდან მრავალი ათასი ქართველი გადასახლდა უცხო მიწაზე.

შემონახულია 1879 წლის ართვინის აღწერილობაც. ავტორი არის **სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი (1851-1924)**, ზგი 1878 წლიდან, რუსეთ-ოსმალეთის ომის დასრულების შემდეგ ჯერ არტაანის, ხოლო შემდეგ არტანუჯის ფოსტა-ტელეგრაფის მუშაკი იყო. სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი 20 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა ამ მხარეებში. საგულისხმოა, რომ მან არტანუჯელი ქართველებისათვის კერძო სკოლა გახსნა და ქართულს ასწავლიდა (ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, 2008, გვ. 20). 1879 წლის ართვინის აღწერილობა შემდეგი სახისაა: **“ლივანის დედაქალაქად ითვლება ართვინი. ართვინი დგას ჭოროხის მარჯვენა მხარესა და გამოჭიმულია ერთი მაღალი მთის კალთაში. ის განიყოფება შვიდ მაჰლად შემდეგი სახელებით: საიფეთი, დარა-მაჰლა, ორთა-მაჰლა, დუზ-მაჰლა, სასაფლაო, კოჩზა და კოლახ მთა. ხიდის საყვიდგან, რომელსაც აქაურები ხიდი-გლუხს უძახიან, ადის ერთი უშველებელი აღმართი; ამ აღმართით ასვლა არა თუ კაცს, კარგ ცხენსაც გაუჭირდება. აქეთა ნაწილი ამ ქალაქისა იწყობა ამ აღმართის თავიდან. სანამ ქალაქში ახვიდოდეთ, მარჯვენა მხარეს კლდეზედ ნახავთ ძველს ციხეს. ქალაქში შეხვალთ და ვერაფერს ვერ დაინახავთ ორლობის გარდა. ქუჩები ვიწროა, სახლები ერთმანეთზე მიკრული. ართვინი რომ ვაკე ადგილას იყოს მდებარე, მაშინ იმის სამ-ოთხ სართულიანი სახლები შეადგენდნენ მშვენიერს ევროპიულს ქალაქს. ამნაირი ერთმანეთზე გამჯდარი სახლების შუა ცხვირში დაგეცემათ მშვენიერი ზამბახის სუნი... ჰავა ართვინში ჩინებულია - ზაფხულში გრილა და ზამთარში ცხელა. ჰაერის სიგრილე და სიმთელე ჭოროხის ღელის ბრალია. აქ მუდამ ჰაერის მოძრაობაა”** (ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, 2008, გვ. 114-115).

ყან მურიეს მასალით (1884), “ართვინის შესასვლელთან ძველი ლამაზი ხილია. ქალაქი თავისი დანჯრუსული ხილით ტერასებზეა გაშენებული და ჭოროხის

მარცხენა ნაპირზე სართულებად არის აღმართული ზეთისხილისა და ლედვის ხეების მშვენიერი ტყის ახლოს. მთავარ ქალაქს სამი გარეუბანი აკრავს (კალფა, კაიპერტი, კარტზული)¹ (ე. მურიე, 1962, გვ. 45).

ცნობილია, ისტორიული მეხსიერების ფაქტები იკვეთება **მატერიალური კულტურის ძეგლებთან დაკავშირებულ მასალებშიც**. ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებიდან ქალაქ ართვინსა და მის მიმდებარე ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიაზე შემონახულია ეკლესიები, ნაეკლესიარები, ციხეები, ხიდები, აბანოები...

გ. ყაზბეგი, ე. ვეიდენბაუმი, ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, ე. მურიე და სხვა ავტორები აღწერენ მრავალ ხიდს, რომლებიც გადებულია მდინარე ჭოროხსა და მის შენაკადებზე (ხატილასწყალი, დევსქელისწყალი, ბაგინისწყალი, მურღულისწყალი, ჩხალა, ქლისკურისწყალი...). ამ ხიდთაგან დღეისათვის მხოლოდ მცირედით ნაწილია შემონახული. ზოგიერთი ხიდი დღეს მცხოვრები შუახნის ასაკს მიტანებული მოსახლეობის ბავშვობის მეხსიერებას შემორჩა. მათ ახსოვთ ამა თუ იმ ხიდის დანგრევის ისტორიებიც. ხიდების დიდი ნაწილი დაგუბებული ჭოროხისა და უფრო მომცრო მდინარეების მიერაა დაფარული, ან გზების მშენებლობისას იქნა დანგრეული. მდინარეთა უდიდეს ნაწილზე დღეს უკვე კაშხლებია გამართული და ხიდები ან დანგრეულია, ან წყლის ქვეშაა მოქცეული, თუმცა მათი არსებობის შესახებ მოსახლეობა მოგვითხრობდა და იმ ადგილებსაც გვიჩვენებდნენ, სადაც ადრე ქართული თალიანი ხიდები იყო გადებული. ართვინთან საკმაოდ ახლოს ხატილას ხეობაშიც იყო დიდი ხიდი. “გამოჩნდა საკმაოდ ფართო ხეობა. იგი უერთდებოდა ჭოროხს მარცხენა მხრიდან. ამ ხეობით ჩაედინება ჭოროხში პატარა მდინარე ხატილა-სუ. მის სათავეში მოჩანს ერთთალიანი ხიდი” (ე. ვეიდენბაუმი, 2005, გვ. 64). “გამოჩნდნენ სოფლები: **ნაჯვა და ონი**². ესენი დგანან მაღალ კლდის თავზე და მწვანე ბზის და რაღაც წიწვის ხეებით იმშვენებენ თავს. ამ სოფლების ცოტა ქვეით ჭოროხს ერთვის პატარა მდინარე - ხილა, იმის ლელეში, შორსა, სჩანს ძველი ხიდი” (ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, 2008, გვ. 87). “სანამ ბორჩხას მივიდეს კაცი, ჭოროხის მარჯვენა მხარეს ნახავს დიდ სოფელს, სადაც ჩამოდის **ბოგინის წყალი**. ამ წყალზედაც არის ძველი ხიდი” (ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, 2008, გვ. 89). აქ იგულისხმება თანამედროვე სოფელი ბაგინი, რომლის მიმდებარე ტერიტორიაზე არის ძველი ეკლესიის ნანგრევები, თუმცა ამჟამად იქ მისასვლელი გზა დროებით გაფუჭებულია, მეწყერს წაუღევავს.

მეცხრამეტე საუკუნის 70-იანი წლების მასალით, ართვინში ჯერ კიდევ შემონახულია მიწათმფლობელობისა და სარგებლობის ზოგადად საქართველოსათვის დამახასიათებელი ელემენტები: “ქალაქს აქვს საზოგადოებრივი საძოვრები და ტყე. ქალაქის შემოსავალი შედგება ქალაქის სასწორებზე აწონვისაგან აღებული გადასახადისა და საქონლის დაკვლის ბეგარისაგან. ქალაქს აქვს 6000 მან. კაპიტალი და საზოგადოებამ გამოთქვა მზადყოფნა, გამოიყენოს ის ქალაქში წყლის გამოსაყვანად ადგილიდან, რომელიც აქედან 5 საათის სავალზეა” (ე. ვეიდენბაუმი, 2005, გვ. 70).

¹ ამ ტოპონიმთაგან “კალფა” დღესაც ამოვე სახლით არის, “კაიპერტი” “ჰაიპეტის” ფორმით, ხოლო მურიესეული “კარტზული”, უთუოდ კორძულის აღმნიშვნელია (ე. ბერიძე, 2009, გვ. 25).

² აქ იგულისხმება სოფლები: ნაჯვია და ომანა.

უმნიშვნელოვანეს სოციალურ ფაქტად თურქეთელ ქართველთა შორის ფიქსირდება **წმიდა თამარ მეფესთან** (“**თამარ დედოფალი**”) დაკავშირებული ისტორიული მომენტები, რომლებიც, ამავე დროს, უნივერსალურია საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისთვისაც. თამარ მეფის ნათელი ხატება თურქეთელ ქართველთათვის ეთნიკური იდენტობის უმთავრესი მარკერია და ტრადიციულ ქართულ კულტურასთან მაკავშირებელი მთვარი სოციალური ფაქტია. თამარ მეფის შესახებ არსებული გადმოცემები ისტორიული მეხსიერების ხანდაზმულობისა და დროში გამძლეობის იშვიათი ნიმუშებია. გადმოცემებში ასახულია საისტორიო წყაროებიდან და საეკლესიო ტრადიციებიდან შემეცნებული ელემენტები: თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს სიდიადე, ძლიერება და სოციალური ყოფის სტაბილურობა, სამხედრო გამარჯვებები, კულტურული აღმშენებლობა, ელემენტები თამარ მეფის ბიოგრაფიიდან, თამარ მეფის წმინდანობასთან დაკავშირებული უმშვენერესი ლეგენდა-თქმულებები და სხვა. ამ ინფორმაციათა შორის ცალკე გამოიყოფა ლეგენდა-გადმოცემათა ლოკალური მახასიათებლებით აღჭურვილი ნაწილი: ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ყოველი მხარის ქართველი ხაზგასმით საუბრობს წმიდა მეფის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაზე მის კონკრეტულ მხარესთან, ამავე დროს, ყველა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ თემში დარწმუნებულნი არიან, რომ სწორედ მათ მხარეშია წმიდა მეფე დაკრძალული და ა. შ. (რ. გუჯეჯიანი, 2009; რ. გუჯეჯიანი, 2010; რ. გუჯეჯიანი, 2011-ა; რ. გუჯეჯიანი, 2011-ბ). “ზაფხარეთ ხატილა-სუს ხეობას, მის ქვემოთ დაგვანახეს ფართო ხვრელი - გამოქვაბულში შესასვლელი. გვარწმუნებდნენ, რომ შესასვლელის თავზე გაკეთებულია წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია **მეფე თამარი**. არ გადავსულვართ ნაპირზე გამოქვაბულის დასათვალიერებლად, რადგან მოგვეჩვენა, რომ იგი მიუწვდომელია ციკაბო ასასვლელის გამო” (ე. ვეილენბაუმი, 2005, გვ. 74). ექვთიმე თაყაიშვილის მასალით კი, “კიდევ უფრო კარგად იციან თამარის სახელი **ბინათის მცხოვრებლებმა**” (სოფელ **ორჯოხის ზემოთ, ჭოროხის პირზე**) (ე. თაყაიშვილი, 1991, გვ. 220-221).

ცნობილია, ვიდრე **დერინერის კაშხალი აიგებოდა და მკვეთრად და სავალალოდ შეიცვლებოდა ართვინის ვილაიეთის კლიმატური პირობები და უხეშად დაიჩაღვინა ეკოლოგიური ბალანსი, ამ მხარეში მეურნეობის განვითარებისათვის მეტად ხელსაყრელი პირობები არსებობდა**.

2012 წლის ექსპედიციის მასალით თანამედროვე ქალაქ ართვინსა და მის მიმდებარე ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიაზე ჩერ კიდევ არის კომპაქტური ქართული დასახლებები, ტრადიციული ქართული სოფლები. სამწუხაროდ, **ბევრი ტრადიციული ქართული სოფელი უკვე აღარ არსებობს, ის დაფარა დაგუბებულმა კაშხალმა ან დაიცალა მოსახლეობისაგან**.

მაგალითად, წყალმა უკვე დაფარა სოფელ **ავანას** ერთი უბანი (თუმავანა), სოფელ **ადაგულის** სამი უბანი (სიხბალი, ღნია, ქათიბხანე), სოფელ **ჭუვანში** - ჭუვანდუზი, სოფელ დამპალში - ნაღვარევი, სოფელ **ომანაში** - ყრუ ხევი. დარბაყელი, ნაფუხარი, სოფელ **თოლგომში** ქვედა ნაწილი - ქვემო თოლგოში და ა. შ. (ე. ბერიძე, 2009, გვ. 39-40). “**ქვემო ჭვანი კაშხალის შიგან დარჩა. ახლა მარტო ზემო ჭვანი არის**”.

ბევრ ძველ ქართულ სოფელში მუშაჯირობის დროიდან შეიცვალა ეთნიკური სურათი, თურქეთის ცენტრალურ ან შავიზღვისპირეთის ზოლში გადასახლებულ ქართველთაგან დაცლილ ტერიტორიებზე ქურთები, თურქები, სომხები (ხემშინები) ჩასახლდნენ. ბევრ სოფელში ქართველმა მოსახლეობამ დაკარგა დედაენა. თანამედროვე სიტუაციით ქართველენოვანია და ეთნიკურად ქართველად თავს მიიჩნევს შემდეგი სოფლები:

მდინარე ჭოროხის **მარცხენა ნაპირზე**, ბორჩხიდან ართვინამდე შემდეგი ქართული თემები მდებარეობს: არხვი, რომელიც მურღულის ხეობას ეკუთვნის, შემდეგ **ორჯი, ავანა, თხილაძე//თხილაზორი, ქართლა**. ხოლო ჭოროხის **მარჯვენა მხარეს: ებრიკას თემი, ადაგული, ახალდაბა, ბეშავრი, კვარცხანა**.

ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ქართულ თემს წარმოადგენს **ქართლა**. ქართლისკენ ბორჩხიდან ორი გზა მიემართება: ერთი გზა უფრო მოკლეა და იგი კაშხლის მარჯვენა მხრიდან იწყება, მურღულისწყლის სანაპიროდან, ხოლო მეორე გზა სოფელ არხვიდან სოფელ ტრაპენის გავლით მიემართება. ქართლის თემში 220 კომლი ცხოვრობს, მათგან ზამთრობით, დაახლოებით ნახევარი ქალაქად მიემართება. სოფელში რჩება 150-მდე კომლი. ქართლა შემდეგ სოფლებად/მაჰალეებად იყოფა: ქომოთ მაჰალე, ზომოსოფელი, კოტახი, ჯამიკარი, ჯუანჯე/გუგუშვერი, ვასაჯე. ყიშლებს ჰქვია გაღმა ბოსლობანი, კილდითავი. ყანების სახელები: ნასელვარი, საწურათხევი, ჭენჭიკალო, გიორგიწმინდა - **"გიორგიწმიდა აქეთ არის, ჩვენ სადაც ვართ, მარჯუნოვ"**, ნატირიფევი, კილდიანი, ცხილვანი, გორყანა, ქოცანახეთი, ბარი, ვაკიბოლო, ჭიტავრი, საცურავი, ცხადაური, ქველაძური, ნამუხვარი, მინდორი. "ვენახი" ჰქვია ბალ-ბოსტანს. ხოლო "ბოსტანი" არის სახლის წინ პატარა ალაგი, პამიდორი მოვა, კიტრი მოვა". "მთაი" იალაია, მთას ვეძახით: ჩაილული, თავკალო, გრძელყანა, ტრიალი, საჭალიმეთი, თეთრუბი, უღელტეხილი, კერწენი, კურტუშელა. ქართლას თემს ჩამოუღის დეღეები: მოვიხევი, წითელიხევი, ბოგნარი; "ქართლა იმიტომაა, რომ ქართული სოფელია". "აქედან მუშაჯირად ჰენდეკ წასულან, ნახევარი უკან მოსულა. ჰეკ მიღმა ჩემი სახლი არის, ის რუსებ დუუწვიან. ნახევარი დაწვილი იყო. მერე ჩემ დედეს გუუკეთებია. რუსი დუშმანი იყო. მე აქ (ჰენდეკ) არ დავდგებიო და ჩემი დედე უკან მოსულა". "კოტახი ზიარეთი არი თეფეზე. იქ მეზერზე მიდიან ხალხი. მეზერლული მიღმა წებებან, სიზმრებ ნახვებენ. ჩემი იაილა არის იქა. არაბა მივა იქა". "ამის და ერთი ოპიზას ყოფილა, ერთ ტრიალზე, ეს დაა, ერთიც კოტახში ძმაა. ჯუმა დღეს ჩემსას არ მოხვიდეთო, მეორე დღეებში მოდიეთო. ტრიალზეც არის ძველი ქვები." "ქილისე თოჯინეთ არი ერთი: იქ ყორეებია. თოჯინეთ არი ყალე, ქილისეც არი. ალთუნის აკვანი არიი მაღარაა იქ. იქ წინ გზა ყოფილა. მოტეხილა ქვა. მაღარაში ხე შედებულა, იმაში ყოფილა. წითელი ქვაა იქ", "გვიროხბში ასკერი მუუკვენ ერმენლებს".

თხილაძე//თხილაზორი სოფლები/მაჰალეები: **თაფიძეები, კონტახევი, ნაქერავი, ზეთი მაჰალე, ქვეით მაჰალე, შალიკიშვილების მაჰალე**. თხილაძეში 180 სახლია, აქედან 150 რჩება ზამთარშიც. **დეღეები: გონთახევის დეღე (თხილაზორის მთაზე), ნაქერავის დეღე, ციღვაკის დეღე**. "კაკლოვანი - იქ ბევრი კაკალი

ხეა ძველიდან. მეღლოვანი - იმხრი არი, ეწერი. სამხოსლო სამოვარია. სამოვრებია: ნამყნარა, ნამოქვარი, ნალიკარი. ნალი ეკალი არი, ბარდი ეკალი არი, იმის უკან დარჩა - ვირის ეკალი. წყარო - წყალი არი იქ. დიდვაკე - დიდი ვაკეა, დიდი წყარო არი იქ, ცივი წყაროა, წყალვაკეა. აგარა ყანაა. ქედსუკანი ყანაა. კაირანკილიტე დიდი ქვა არის ორი მხრივ, შუაშიდან გზა მივა”. “შალიკისშვილები ვინმე არ დარჩა, ადაფაზარ წვიდნენ. ახლა ჩვენი თაფლიძე იქ იჯდება, სახელი დარჩა. აქედან 1914-1915 წლებში ყველა წასულა. აქ მერე ხალხი ქართლადან მოსულა”. “ეს ჩემი უფროსი ძმაა. ამის დროს ქართული ლაპარაკი ზორ იასალი იყო, ახლა არა, ახლა მე ვიცი”. **“უწინ ქართული ლაპარაკი იასალი იყო. ბღავდა მუღელინი (მასწავლებელი), თურქულად ილაპარაკეთო”**. “სამი ძმა იყო: ერთს თეთრი თმა ქონდა, იმის დარჩა გვარი თეთრიძე; მეორე ძმა ხესისი (ძუნწი) იყო და ვინმეს რამე არ მისცა, იმის გვარი დარჩა ხესიჯი. ერთი თანე ბევრი ფუტკარი ჰყავდა, იმის გვარი დარჩა თაფლიძე. ახლა ქართლას, ავანას და ართვინ ცხოვრობენ”. “ჩემი ცოლისძმა ისმაილ ქურთი, ისტორია ისწავლა, იმის დედა მაჭახლეღია”. “აქ დაკეტეს სკოლა და ორჯის მივა ყველა”. “წინ პური და თუთუნი იყო, მერე განდა თხილი. ახლა პური არ მოგყავს”. “შენდეკში აქედან სოფლის სახელი თხილაზორი წაიღეს და დარქვეს”. “სურო ხეზეა, თხმელაზე, აქ ცაცხვია, კატარია, ნაძვია, გურგენი ზევითაა, წიფელი, ყურძენი ჩხაველაა. თეთრი ყურძენი. წიპუნტური მუშმალაა, ზღმარტლია, ტყემალაა, ძაღლის ტყემალაა, შე ვიცი დამყნობა. მსხალაი: გულაბი, ხეჭქური. ქინზიც მოვა, მაკიდოც, სათესლე კიტრია დედაბერი. გვაქვს ცული, თოხი, კორდის თოხი, ქახანის თოხი//სამარგლის თოხი. ჩემი ბაბოს ბაბო ირგებოდა კეცს. ჩამლიპემშინის კაცი ქსოვდა, ჩვენში ეს სირცხვიღია. ქართლიდან მოდიოდნენ უსტები”.

ავანის თემში ორი სოფელი//მაჰალა: **ჭილოვანი და ზელიეთი**. აქ 40 ოჯახია. “ჩემი ძველები ერგედან გადმოსულან ბელღევანში”. სანადირო ადგილები - “ავჯილარ”. “აქ დათვი მოუკლავთ, მგელი - ავები ყოფილან, იმიტომ დაერქვა ავანა”. “ჩვენები წასულან მუჭაჯირად, მერე 8 წლის მობრუნებულან, ზოგი დარჩა, დაბერდნენ, მოკდნენ. აქ მოსულან უკან, მე აქ დავბადებულვარ. დედა მაშინ 50 წლის ყოფილა. ჩემი დიდი ძმის გოგო ჩემზე ერთი წლით დიღია”. “ყორნალი მიწა. გუბე. ნაჭვავაი. ვენახი - სახლის წინა ნახმარი იერია”.

ორჯის თემი ორი სოფლისგან შედგება: **ზემო ორჯი, ქვემო ორჯი**. ორჯში 90 კომლია. “ზეგანია ზემო ორჯი”. “ავანაც მაქაური მეშელე ყოფილა, და მერე გარიგებულა”. “აქედან ხალხი წავიდა 1878 წელს. დეიცალა. მერე სხვა ხალხი მოსულა იუსუფელიდან. შავშეთიდან. დამფალის ხალხი არ წასულა. ალაგები: სხლოვანი, კავისეთი, ჯამიკარი, ნაღვარევი”. “ზემო მაჰალეს ხალხი ქართლადან არიან გადმოსული, იციან ქართული”. დღე: ორჯიხევი. ზეგანიდან მოვა. ზემო ორჯიდან გზა ჩადის ტრაპენში. “ახლა კაი იქნა და გვევრიეთ კილომ, საზღვარი გეიხსნა”. “ჩემი გოგო მეკლინტება, რაზე გურჯიჯე არ მასწავლეო”.

დამფალი: 30 სახლია, “მიდიან-მოდიან 10 რჩება ზამთარშიც”. სოფლის სახელი, მთხრობელთა აზრით, მომდინარეობს შემდეგი ამბიდან: **მეწყერის ეს სოფელი ძველად მთლიანად დაუფარავს. სოფელი “დამფალა”**.

“ბოლქვაძეა ნახევარი სოფელი და ნახევარი იუსუფოლლი”. “ებრიკიდან ვარ, ებრიკაში მეტ ვილაპარაკებთ ქართულად”. ყანები: ბელეშავრი, ადლიყანა, მიღმაყანა, ჭალა, ჭელი - ეს ჩაფლობილი ადგილია, წყლიანი”. “მეწყერი ჩამოსულა მთიდან, დამფალი დუჟრქმევია”.

ტრაპენში 4 სოფელია: ორთა მაჰალე, ჩამახეთი//ჩომახეთი, აღმუთლი, ქომოტრაპენი. “ქომათხევი არი დამპალის და ტრაპენის შუა. იქ ტამოყია იყო კამორჯიკა დელე ჭოროხს იყო, ახლა ბარაჟი (კაშხალი) გახდა”. “ყანები: ზედვაკე, შალამეთი, ჭიქნთალა, ხემიბალი. გველის მთა”. “ქვამედებული ზემოი ტრაპენშია, თხილის ვენახია, 50 წელია, მანამდე თუთუნი, მისისი იყო. აქედან ბათომში უწინ ყურძენი და ბია მიჰქონდათ, აქ ნავით მიყავდნენ, ქირით, ნავს ფულს მიცემდნენ. აქედან ჭოროხს მიქონდა ნავი, იქიდან წიკვით მოყავდათ ნავი ოთხ კაცსა. აქედან მარადიდში, იქიდან ბათუმში”.

“ჩვენი გვარი მართლა გვარი არი: ბოლქვაძე. დედეი ბათუმში ჩვედოდა, ფეხ არ დაადგმევინებდნენ, ჩვენ ვერ მოვესწარიო. ამ სოფელში მართალი ქართველი ჩვენ ვართ, მეორე ჰასან დუმანია. ჩვენ ამ სოფლის ვართ. სხვები გარედან მოსულან. ჩემი ნენეი არხვადან არი. იქ ქილისე არი. აქაც ყოფილა ქილისე, ჩვენ არ გვახსოვს. ამ მაჰალეში უწინ ყოფილა 40 სახლი. აქ წყალი არი, სხვაგან არ არი. მერე წასულან, რუსი რომ მოვიდა, დაბეჩებულან. ადაფაზარ წასულან, ჩვენები სინოფ ბევრი არიან. იქ “ოზან” უძახიან ბოლქვაძეებს. ქვემო ჭვანი კაშხალის შიგან დარჩა. ახლა მარტო ზემო ჭვანი არის”. შემონახულია ახალი წლის აღნიშვნის ხსოვნა: “ჩვენი დიდვანები მეიყრებოდნენ ერთ სახლში. კაცი წავა, მოიპარავს სხვა სახლიდან სიმინდს, შექერს, აქ ერთად ჭამს”.

ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს სოფლები: ებრიკის თემი (ყასიმეთი, ებრიკა, პეტრული, მარმარწმიდა//მამაწმიდა, ნიგია).

ყასიმეთი ებრიკას მაჰალეა. “ქართულად ებრიკას ვიტყვიო”. 5 სახლია, ზამთარში არავინ არ რჩება. “ჩვენი იაილა არის თეთრიწყალში. ადრე ერთი დღე მიდიოდნენ”. “ჩვენ ზემოდან ნიგია არი. ბორჩხიდანა ახვიდე, ჰასტანესში მიდის გზა, იქიდან მიხვიდე”. “ებრიკიდან ზეით პეტრული არი”. “სკოლაში ბორჩხას მივლენ”.

ებრიკა: “ებრიკაში 150 სახლი არი, ახლა დავიფანტენით”. გვარები: თონიანოლლი, თაუშოლლი, ტაღლიჯოლლი, ფერუზოლლი, ყოინჯოლლი, ჭანია, ხოფიდგან მოსულა”. “თონიანები ხეზადან ვართ, ჩემი ბაბოი ბარათაშვილი ყოფილა”. “თაუშოლლები ბევრი აქედან წავიდნენ ხეზას და კინწყურეთში. აქ იყვნენ ჩვენი ძველები, მოსული არა ვართ”. “ღირეგების უკან პეტრულია, მერე მარამწმიდაა, ნიგიაში კაკვენა კუთხეში უნდა გახვიდე”.

პეტრულიის გადაღმა დევსქელის ხეობის მხარისაკენ, სოფელი მარმარწმიდაა//მარამწმიდაა. იქ სოფლის განაპირას ქართული ეკლესიაა შემონახული, მოსახლეობის გადმოცემით, ჯერ კიდევ 60-იან წლებში აქ სალოცავად თვით დევსქელიდანაც კი გადმოდიოდნენ უშვილო ქალები. მათ სანთელი მოჰქონდათ და ეკლესიაში დედა მარიამს (ანნე მირიემ) შვილოსნობას შესთხოვდნენ. “ყაროსმანოლლი, ყარები, იაშაროლლი იმდონია”. “აქედან ხალხი არ წასულა, ქართული ყველამ ვიცით”. “მუჰაჯირობას აქედან ზოგი წასულან სამსუნისკენ, იქ დამდგარან ექვს თვეს. იმის მერე მოსულან, ჩხუბი

დამდგარა და მოვიდნენ. დაბეჩდენ და იმიტომ წავიდენ. გადმოვიდა გიაური და დაბეჩდნენ ხალხი. ყველა მის ადგილში მოვიდნენ. ვინც დარჩა არიან სამსუნ სოფელ ბაფრას. ქორწილშიც მივალთ, ჯენაზზეც. რუსს ქართველები უხოცია, 60-80 წლის წინ უხოცია. ნიკორა ყოფილა რუსის დიდი. მოყარა ხალხი, შეყარა სახლში, მისცა ცეცხლი, დაწვა სოფელი დევსქელი. ღამეში მოყარა ხალხი და დაწვა. მერე თურქის ჯარი მოვიდა და გარეკა. ახლა ჩემი ცოლიც ამბობს, გავყარეთ რუსებში³. პეტრულის უკან **მალმაწმიდაა** და იქ არის ეკლესია. თქვენებიდან ტურისტები მოვიდნენ. 30 წლის ვიყავი, როცა დაანგრის ქილისაი. გავიზარდე, ქალაქში, ბორჩხაში ვსაქმობდი. **ახალწელსა** ვსაამობდით, ვმღეროდით, დელიხორომი, დუზხორომი, რგვალად საამობდნენ. დელი ხორომს ახალგაზრდები ისამებდნენ, ჩვენ კაცები - დუზხორომს. ახალი წელ კაცები მოიარდნენ სახლებს, გურიელას იქმოდნენ. მურ წიისვამენ, თხის ტყავიდან ქუდს გეიხდის, ქალების წინდიდან თვალებს ამოჭრავს, არ მიცნანო. ერთ თანეც ქალი ეახლოსა. ქურთების ქალია ის. შენ წახვალ ახლა, იმ ქალს სტაცებ ხელს, კაცები მოვლენ, ხელი რატომ მოდევო. გაიქცევა, გამოეკიდებიან უკან. ბამბით ძუძუებს უკეთებენ ქალს. კაბა მუხლებამდე ეცვა და ნასკები ეცვა. ვმღეროდით;

- ოო, გურიელა,
- გამოდექი კარში. თუ არ გამოხვალ,
- გუუფისავ კარზე.

აშინებდნენ, ვინც კარი არ გააღოს, თუ შექერი მიეცი, მაშინ - არა. დალოცებდნენ იმ კაცსა. ღმერთმა კარგად მოგასწრიას ილბაშიო. ასე ჩამოიარდნენ ყველა სახლს. აქედან პეტრულში გავიდოდნენ, დევსქელშიც გავდოდნენ, ორი საათია ფეხით. ნახევარი ბერი ეახლებოდნენ ბიწებს. გურიელა ხებერ მისცემდნენ, მოვალთო. სიმღერაა გურიელა. ამ ჯგუფს გედევზვოდნენ, ეს იყო საღამოს. იარებოდნენ ღამე დიღამდე 13-ში რამე. რასაც მისცემენ, იმას მოყრიან. მერე ყველა ერთად მოიყრებოდა და შეჭამდნენ. ისამებდნენ”.

“კალო გვაქვს. მოლ მოვჭრავთ ბალახს, სიმინდებს დავთესავთ. ვენახებში ლობიო დავრგავთ, სიმინდ, თხილ. ბოსტანში ხახვს დარგავ, აირია: მაკიდონი, ტომატისი, სალათა, კიტრი. ვენახი დიდია, ბოსტანი პატარია”. “აქ ქედზე გახვალთ, იქ გამოჩნდება ღელე, ის ჭოროხში ჩადის და ბათუმში მიდის. ქეშელავრი დელეა. ქელი ჭინჭორაქედია”. საბადურა გაღმა ქედია, ისე დუურქმევიან ძველად. გორი საგორავი - კუთხეს ქედია”. “ამ ძალს და კატას ქართულად ვეჩხუბებით. სიზმარში გურჯულად ვლაპარაკობ. ორი შვილი მყავს: ერთი გოგო, ერთი ბიჭი. ბორჩხაში ცხოვრობენ. აქაც მოდია. ზამთარში მე აქ ვარ, ცოლის უკან”. “ტყეში კატარია, რკო”. ”შთა მთელი ჩვენი ებრიკის არის თეთრიწყალი. **შუანთობა** თეთრიწყალზე ვიცოდით. ერთი თვე გახდა, იქ წავლენ. **ხარების იატალი** ერთად გვქონდა. ისიც თეთრიწყალზე იყო”. “ერთმა ტაიაშვილი ითხოვა, ბავშვი მუნჯი დაიბადა, სისხლი ირევა”. “ერთმა ქალმა თუ ორ ბავშვ მოაწოვა რძე, იმათი ქორწინება არ შეიძლება, ძუძუმტეა”. **“ნადი იყო ძველად.** პური ჭრამში მემღერებდნენ. მანგლით ჭრიდნენ პურს. ჩემ ძმის სახლი აქზეა, გაღმა. დღეს უნდა წევდეს და”.

³ ცოლი სიქართველოდან მოუყვანია, ბათუმელი ქალია.

“პეტრულში შინდაძეები ცხოვრობენ, ჩვენ მახუნცეთიდან მოვსულვართ. მარიაშვიდი ერქვა იმ ეკლესიას. ქილისე იყო ებრიკაშიც, დაანგრიეს. მთის გზაზეც იყო ერთი, ისიც დაანგრიეს შუქის გაყვანის დროს. მარიაშვიდაში დევსქელიდანაც მოდიოდა ხალხი სალოცავად, ვისაც შვილი არ ჰყავდა, იქ ილოცებდნენ”.

ადაგული - ორი მაშალესაგან შედგება: **ქომოი ადაგული**, **ზომოი მაშალე**. **ზამთრობით 4 ოჯახი რჩება**. აქაური ტოპონიმები: პლაკვენახი - ყანაა, თხილვანა - ყანაა, ქვიშნარა, წყაროთვალი, თარაფათი, კოდელა, ჯომხუნიყანა, კასრატი, ნაბუკვარი, საბურთე, ზემოი ადგილი, ლელვ-დიბეი, ტანახრო, ჯოჯგენია, მავათი, ყურწყალო. “სასმელი წყლი იალაიდან, თიდან მოვა, ირსას იალაიდან მოვა წყალი. ირსის მთაში არი ჩვენი წყალი. ჩვენი მთა კარჩხალშია, იქვე არის ბაგინის, დევსქელის, შუახევის, ებრიკის მთა. ჩვენი და ადაგულის იაილა ახლოა. ორ თვეს იქ იქნებიან, ჩამოვლენ. გათოვლებულა და ჩამოვიდნენ გუშინ.”⁴ “ოთხი შვილი მყავს: ერთი ბიჭი, სამი გოგო. ქართველებზე გათხოვილი არიან. ორივე ერთ დროს დასახლდა, აქაური არიან”. “ჩემი დედების დროს წასულან აქიდან, მაგრამ არ დაბრუნებულან, სამსუნ წასულან, ჩვენ არ ვცნობილობთ.” გვარები: აფინჯოლდი, ჰაჯოლდი, მოსრაჯოლდი. სკოლა ბორჩხალშია”. “ლობიოს ჩენჩოს წენწს ვეტყვით”.

ახალდაბა - მდებარეობს ადაგულის ასახვევის შემდეგ ასახვევში. მდინარე ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე, ირსასკენ მიმავალი გზა გადის ახალდაბაზე. “ზამთარ ართვინ მივალთ”. “მუჰაჯირად წასულან ძველები”. “ჩვენი მთა კარჩხალშია, სინკოთის იაილაა ჩვენთან ახლოს”. ტოპონიმები: სინდავრი ყანა, ბიაკორაჭი, კარზე ვენახი, წყარაბოლოი, ზემოყანაი, ქურთნალა სადგომარი (“ქურთები დადგებოდნენ იქ”), ქედლური”. ხმელიდელე, ხევაი რელე, ბახთიდელე.

ირსა - ირსის მაშალეა **ზეგანი**, სადაც ხუთი კომლი ცხოვრობს, მათგან სამი კომლი ადგილზე. რჩება **ზამთარშიც**. ირსის გზაზე გაშენებულია ლამაზი ბზის ტყე, რომლის სიღმეში ეკლესიის ნანგრევიც ყოფილა.

სინკოთი - სინკოთში მაღალი მთის თავზე ციხეა აღმართული, აქ სამხედრო შენაერთი მდგარა რამდენიმე წლის წინ და ერთგვარი დახურული ზონა ყოფილა. ექსპედიციის მძღოლი მოერიდა ციხის მისადგომებთან მიახლოებას. სინკოთში, სამწუხაროდ, ქართული ენის ცოდნა ამჟამად დაკარგულია.

⁴ იგულისხმება 3 სექტემბერი, 2013 წელი.

დამოწმებული ლიტერატურა

- ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, 2008** - სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი, წერილები “ოსმალის საქართველოზე”, თბ., 2008.
- დ. ბაქრაძე, 1987** - დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში (ატლასითურთ), ბათუმი, 1987.
- ე. ბერიძე, 2009** - ე. ბერიძე, ნიგალი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ლინგვისტურ-ტოპონიმიკური ასპექტები), თბ., 2009.
- რ. გუჯეჯიანი, 2009** - რ. გუჯეჯიანი, თამარ მეფის ხატება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში. ქართულ-თურქული კულტურული პარალელები I. თბ., 2009.
- რ. გუჯეჯიანი, 2010** - რ. გუჯეჯიანი, ტრადიციული ქართული კულტურის მოტივები ტაო-კლარჯეთში, - კრ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები, III, ბათუმი, 2010.
- რ. გუჯეჯიანი, 2011-ა** - რ. გუჯეჯიანი, ეთნიკურ ქართველთა თანამედროვე ყოფა და კულტურა (თურქეთის რესპუბლიკა), - კრ., ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია, I, 2011 წლის შემოდგომა. თბ., 2011.
- რ. გუჯეჯიანი, 2011-ბ** - რ. გუჯეჯიანი, პარხლისწყლის ხეობის ეთნიკურ ქართველთა ტრადიციული ყოფა და კულტურა (თურქეთის რესპუბლიკა, იუსუფელის რაიონი), - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, მეორე (47-ბ), თბ., 2011.
- ვახუშტი, 1941** - ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.
- ე. ვეიდენბაუმი, 2005** - ე. ვეიდენბაუმი, ბათუმიდან ართვინამდე (მგზავრის ჩანაწერები), თბ., 2005.
- ე. თაყაიშვილი, 1991** - ე. თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, დაბრუნება. მრავალტომეული, ტ. I. თბ., 1991.
- რ. მალაყმაძე, 2008** - რ. მალაყმაძე, ლიგანის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა). თბ., 2008.
- ჟ. მურიე, 1962** - ჟან მურიე, ბათუმისა და ჭოროხის აუზი, ბათუმი, 1962.
- ი. სიხარულიძე, 1985** - ი. სიხარულიძე, ნიგალი (ლიგანა), საისტორიო გეოგრაფიის საკითხები, ბათუმი, 1985.
- ი. ფჩევი, 1964** - იბრაჰიმ ფჩევი, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964.
- ქართლის ცხოვრება, 1955** - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.
- ქართლის ცხოვრება, 1973** - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1973.
- გ. ყაზბეგი, 1995** - გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში. ბათუმი. 1995.
- ზ. ჭიჭინაძე, 1915** - ზ. ჭიჭინაძე, ქართველთა გამაჰმადიანება ანუ ქართველთა ვათათრება, ტფ., 1915.

ზ. ჭიჭინაძე, 2004 - ზ. ჭიჭინაძე, ქართველთა გამუსლიმება, თბ., 2004.

ზ. ჭიჭინაძე, 1912 - ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში, მუშაჯირი, ემიგრაცია, ტფ., 1912.

ROZETA GUJEJANI

FACTS OF HISTORICAL MEMORY IN ARTHVIN TOWN AND ON THE NEIGHBORING TERRITORIES SETTLED BY ETHNIC GEORGIANS

Historical Nigali Valley, a part of the present day Turkey republic, was visited by our expedition in 2012. The area comprises a few big and small valleys.

This paper discusses Artvin town and traditional Georgian communities and villages on both banks of the River Chorokhi, namely the following settlements: (the right bank of the Chorokhi river) **Ebrika, Adaguli, Irisa, Beshavi, Kvartskhana, Sinkoti, Vazria, Varachkani, Sveti (Nigaliskhevi, Sveti Bri), Aglakha, Tolgomi, Dolisqana**; (the left bank of the Chorokhi river): **Orji, Trapeni, Damphali, Tkhiladze/Tkhilazõri, Avana, Kartla, Omana, Najvia, Khatila (Khatistskali), Artvini, Mamatsminda, Ishkhabili, Tsria (Siria), Orjokhi, Melo (Melistskali)**.

The paper has the information about the Georgian identity, the level of the competence in the native language, and of the memory of historical facts, which is preserved in the Artvin town and in the following traditional Georgian villages: (the right bank of the Chorokhi river) **Ebrika, Adaguli, Irisa, Beshavi, Kvartskhana**; (the left bank of the Chorokhi river): **Orji, Trapeni, Damphali, Tkhiladze/Tkhilazori, Avana, Kartla**. These villages still **witness the survival some facts of the historical memory**.

It is noteworthy that Artvin has considerable number of ethnic Georgian population and like in Borchkhal town Georgian language guests can quite easily communicate with local population. Unfortunately, **the old place-names like "Nigali", "Ligali" have completely vanished from the memory of the local population**.

In this article I discuss the materials about the territory and the historical sources and give the hitherto unknown facts about historical memory, like: the memory of the Queen Tamar, the history of settling of certain villages, the facts related to Hajji, mohuments of material culture; painful memory of tearing off the other Georgian villages and relatives left over behind the frontiers has been greatly felt. After the construction of the Deriner Dam several Georgian villages and the monuments of material culture were inundated under water. Local people have sad memories while describing the vanished villages.

In general, in the traditional life of the Georgians of Turkey historical (social, communal) memory takes important part. The stages of conversion to Moslem faith

are preserved in their memory in fragmented patterns although in every part of the Georgians of the area confirm that they maintained Christianity for long periods.

It is important to note that the stories from history obtained through historical-ethnographic study of the area resided by ethnic Georgians are often distanced from the concrete historical time and space. But this quite natural as a chief marker of the collective memory implies ignoring concrete and individual traits. Social memory preserves the main, essential facts, and markedly shrouding them into the mythology.

Nowadays the feeling of respect to the monuments of material culture has been increasing among the Georgians of Turkey; they feel satisfaction in the awareness that these monuments had been created by their ancestors.